

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ
ІМЕНІ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО

Кафедра економіки та менеджменту

Стахів І.М.

ЛЕКЦІЯ № 6

**Становлення ринкових форм господарства та економічна
думка України в (XVI ст. – середині XIX ст).**

з навчальної дисципліни

«ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ»

Для студентів спеціальності 073 Менеджмент

Тема 6. Становлення ринкових форм господарства та економічна думка України в XVI ст. – середині XIX ст

План

1. Економічний розвиток українських земель в XVI ст. – середині XVIII ст
2. Меркантилізм в суспільно-економічній думці України. Започаткування основних засад демократичної течії української суспільної думки
3. Господарство України в останній третині XVIII ст. – середині XIX ст
4. Поширення ідей економічного лібералізму в суспільній економічній думці. Розвиток класичної політичної економії

1. Економічний розвиток українських земель у XVI ст. – середині XVIII ст

На відміну від країн Західної Європи на українських землях домінуючим сектором господарства залишався аграрний, розвиток якого характеризувався повільним процесом становлення ринкових відносин, що було типовим для економічного розвитку країн Центральної та Східної Європи. У сільській місцевості проживало понад 95% населення. Процес первісного нагромадження капіталу в аграрній економіці не завершився в XVIII ст. і продовжувався до кінця XIX ст. Його особливістю на відміну від західноєвропейської було утвердження фільварково-відробіткової системи організації сільського господарства за умови збереження феодального характеру держави, що юридично закріплювала традиційні соціально-економічні відносини.

Генезис і розвиток ринкових відносин визначали:

- розвиток товарного виробництва у сільському господарстві. Господарство України активно залучалося до балтійського експорту сільськогосподарської продукції. Утвердилось поміщицьке торгове землеробство. Відбулось проникнення товарно-грошових відносин у селянські господарства. Використовувалася наймана праця;
- перебудова феодалами своїх маєтків на *фільварки* (економії в Наддніпрянській Україні) — багатогалузеві господарства з товарним, орієнтованим на ринок, виробництвом та організацією праці кріпосних селян;
- формування недворянської земельної власності. Впродовж XVI–XVII ст. сформувався козацьке землеволодіння. Земля була об'єктом продажу і купівлі в межах шляхетського стану., а в період Національно-визвольної революції загалом;
- обезземелення селянських господарств, зростання їх майнової диференціації;

- започаткування раціоналізації сільського господарства, галузевої та територіальної спеціалізації.

Про панування феодално-кріпосницьких аграрних відносин свідчать такі процеси:

- завершення формування станових привілеїв феодалів, переростання бенефіціального землеволодіння у феодалне, інтенсивне зростання великого землеволодіння;
- фільварково-відробіткова система організації сільського господарства. Феодалний маєток забезпечував розширене відтворення. Доменіально-фільваркове господарство звільнялося від виробничих витрат, використовуючи виробничі та матеріальні ресурси селянського господарства, яке втратило самостійне господарське значення;
- юридичне оформлення кріпосного права. Селяни стали особисто-спадково залежними від землевласника, були прикріплені до землі, втратили громадську і господарську дієспроможність. Феодал мав право на майно і працю селянина;
- переважання натурального господарства.

Аграрні відносини в Українській державі оцінюються в історико-економічній літературі по-різному. Частина вчених вважає, що всі перетворення не виходили за межі феодалного господарства, яке ще не вичерпало потенційних економічних можливостей. Держава зберігала феодалний характер. Селяни домоглися особистої свободи, але були користувачами землі, залишався позаекономічний примус у вигляді грошової та натурального земельної ренти.

У науковій літературі зазначено такі негативні економічні наслідки революції: демографічні втрати становили близько 65–70% всіх українців (приблизно 2,5–3,5 млн. осіб), зазнали руйнувань усі міста і села України.

Упродовж XVI – середини XVIII ст. міста стали промислово-торговельними центрами, але залишалися у системі феодалних відносин. Питома частка міського населення була незначною.

Міста належали державі та приватним власникам (магнатам, шляхті та церкві). Більшість міст (80%) були приватновласницькими. Мешканці платили податки і виконували повинності на користь приватних власників грошима, натурою, відробітками (тижнева панщина, ремонт млинів, підводна, толоки, шарварки, сторожування, покриття витрат на військові потреби Польщі, утримання жовнірів). Державні міста були адміністративними центрами королівської влади на місцях і управлялися на основі магдебургського права. На території державних міст зберігалися

юридики, що підривали ремесло й торгівлю, свідчили про пряме втручання феодалів у міське життя.

Мануфактурний період промисловості в Україні в історико-економічній літературі поділяють на два періоди. В XVI ст. – першій половині XVIII ст. розвивалися дрібні розпорошені та централізовані мануфактури, у другій половині XVIII ст. – 30-і рр. XIX ст. — великі централізовані мануфактури.

Виникнення мануфактур відбувалося на основі сільських промислів, міського ремесла та кустарного виробництва такими шляхами: виробник ставав підприємцем; торговий капітал підпорядковував промислове виробництво; засновували приватні особи та держава. Позитивним чинником була власність на мануфактури представників усіх верств населення України (купців, шляхти, міщан, козаків, селян). У Лівобережній і Слобідській Україні в кінці XVII ст. – на початку XVIII ст. працювали понад 200 мануфактур. Будівництво великих централізованих мануфактур почалося в 20-х рр. XVIII ст. як промислова політика Петра I. У кінці XVIII ст. було 40 великих централізованих мануфактур. У Західній та Правобережній Україні великі централізовані почали засновувати в 70-х рр. XVIII ст.

Промислова політика Російської держави щодо українських земель базувалась на воєнних і господарських цілях та ідеях європейського меркантилізму. Царський уряд був організатором мануфактурної промисловості, надавав безвідсоткові грошові позики (до 20–30 тис. руб.), підтримував монополні права власників мануфактур, залучав іноземні та вітчизняні капітали. Щорічні асигнування на будівництво мануфактур за Петра I становили 10%. Держава була споживачем товарів мануфактурної промисловості, зобов'язувала власників мануфактур продавати свої товари державним відомствам. Берг- і Мануфактур-колегії контролювали обов'язкові відносини між мануфактурами та державою.

2. Меркантилізм в суспільно-економічній думці України. Започаткування основних засад демократичної течії української суспільної думки

Економічну думку України польсько-литовської доби представляють два найвизначніших мислителі — **Станіслав Оріховський-Роксолан** (1513–1567) та **Іван Вишенський** (близько 1550–1620). Їхні економічні погляди заклали основні засади демократичної економічної думки в умовах панування феодальної системи господарства та повільного розвитку товарно-грошових відносин.

С. Оріховський народився у сім'ї священика в селі Оріховці Перемишльської єпархії. Із 16 років здобував знання у різних містах Європи. Його світоглядні думки відображені в листах, зверненнях, роздумах, адресованих світським і духовним правителям.

Аналізуючи проблему суспільного добробуту, С. Оріховський сформулював шляхи його досягнення:

- розвиток освіти і науки. Правитель держави, на думку С. Оріховського, тільки тоді зможе належно правити, коли оточить себе розумними і освіченими порадами. Закликав створювати школи та гімназії, освіта і наука застерезуть молодь від поганих вчинків і буде запорукою продуктивної праці — основного фактора економічного зростання;
- активна позиція вільної людини. С. Оріховський писав, що ні харчі, ні розкоші чи матеріальні вигоди не замінять свободи, яка дає простір для людської діяльності;
- поділ праці на основі природної обдарованості людей. Визнавав необхідність і природність поділу суспільства на стани: хліборобів, духовенство та лицарський. Кожен повинен займатися своєю працею;
- недоторканість приватної власності та приватновласницький інтерес. Наголошував, що надмірна схильність до приватного перетворює людину на раба. Надмірна захопленість власним добробутом призводить до нехтування видатками на суспільні справи, зокрема на оборону. В цьому він вбачав одну з причин недержавності українських земель. Охоронцем приватної власності мають бути держава і закон.
- необхідність оподаткування кожного громадянина незалежно від майнового стану. Одночасно радив залишати неоподаткованою ту частину майна, що є основою економічного зростання.
- нагромадження грошей, які є «жилами всіх добре ведених справ». Писав про посилення майнової диференціації між магнатами і шляхтою, селянами і шляхтою.
- патріотизм і морально-етичні цінності.

Соціально-економічний зміст мають праці **Івана Вишенського**. Він родом із містечка Судова Вишня на Львівщині. Майже 40 років був монахом Афонського православного монастиря в Греції, зрідка навідувався в Україну. Однак, у публіцистичних працях і листах звертався до історії України, особливо активно після Берестейської унії (1596). Свої найвизначніші твори (1597–1601) український мислитель упорядкував в окремі «Книжці», в якій під релігійною оболонкою приховані філософські, політичні й економічні погляди.

І. Вишенський протиставляв «справжнє» православно-християнське і єретичне сприйняття дійсного буття. Виступав проти нечесного нагромадження багатства, зокрема православним духовенством, яке, на його думку, багато уваги приділяло фільварковому господарству. Закликав

звільнитися церкву від впливу земельних магнатів, а монастирі від фільварків, розпусти, лихварства. Схвалював соціальну рівність, засуджував розкіш і добробут вищого духовенства та злидні православних християн.

Український вчений С. Злупко вважає, що економічні медитації С. Оріховського та І. Вишенського — яскраве свідчення стану й орієнтації української суспільно-економічної думки середини XVI ст. — початку XVII ст. С. Оріховський, формуючись під впливом європейських реформаційно-ренесансних рухів, обстоював освіту, науку та економічний поступ. Економічні погляди І. Вишенського були сповиті православ'ям, яке відвертало від активної господарської, освітньої та ремісничої творчості.

Виразником ідей меркантилізму є видатний українець **Теофан Прокопович** (1677–1736) — філософ, педагог, політик. Він навчався у Києво-Могилянській академії, був її професором і ректором, у 1716 р. за наказом російського царя виїхав до Петербурга, ставши там найближчим радником імператора у проведенні реформ в освіті, церкві, економіки на засадах меркантилізму.

Ф. Прокопович був палким і переконаним прихильником принципів та практики абсолютизму — необмеженої царської влади, а тому висунув концепцію її «божественного» походження та природності поділу суспільства на стани. В економічних поглядах Прокопович був прихильником меркантилізму, проповідував політику активного господарського та торговельного балансу, якого, на його думку, можна досягти шляхом розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі, шляхів сполучення, вдосконалення системи державних органів управління та економічного протекціонізму. Розвинена економіка, вважав Прокопович, — запорука загального добробуту та соціальної злагоди. Вважав, що людина повинна бути корисною державі. Не давні привілеї, а чесна праця повинна визначати місце людини в суспільстві, вороже ставився до аморальних способів збагачення. Радив дбати про господарський інвентар, завести книгу прибутків і витрат.

Ліберально-демократичні ідеї характеризують філософа, правознавця і народного просвітителя XVIII ст. **Якова Козельського** (1727–1795). Як депутат від українських земель до Комісії зі складання Нового уложення він вимагав негайного звільнення селян від кріпосного гніту і критикував ліберальні погляди щодо реформування кріпосницьких відносин за допомогою просвітницької діяльності: поміщики повинні зрозуміти всю жахливість кріпосництва і свого становища кріпосників, щоб звільнити селян, селяни мають зрозуміти всю ганебність становища рабів і необхідність здобути свободу. На його думку, не освіта є передумовою свободи народу, а свобода є передумовою розвитку освіти. Пропонував поміщикам надавали

селянам право особистого і спадкового користування землею, законодавчо встановити дводенну панщину, два дні — для виконання селянами державних обов'язків, ще два дні — для особистих потреб, сьомий же день віддавати богослужінню.

Я. Козельський одним із перших в Україні досліджував економічні категорії простого та розширеного відтворення. Під першим він розумів виробництво без прибутку, а під другим — розширення виробництва за рахунок посилення експлуатації кріпосних селян. Аналізуючи проблеми праці, він поділив її на «зрівняну», тобто необхідну, і «дарункову», або додаткову.

Центральне місце в економічних поглядах **Г. Сковороди** (1722–1794) займає проблема людини та роль праці в її житті. Він стверджував, що кожна людина повинна пізнати власну внутрішню природу, яку визначає здатність до праці. Пізнавши свою внутрішню сутність, людина повинна вибрати собі гідне заняття, до якого вона найбільш схильна, в якому може найповніше розкрити свої здібності. Пізнання людиною своєї внутрішньої природи та вибір роду діяльності за здібностями робить працю радісною, суспільно корисною, а людину — щасливою. Праця є основою добробуту, початок і кінець радощів і печалей людини, суспільства. Він засуджував і висміював у своїх творах марнотратство та дармоїдство, паразитизм і прагнення непомірного збагачення в українському суспільстві. Ці вади негативно впливають на людину, яка втрачає людську сутність і гідність.

3. Господарство України в останній третині XVIII ст. – середині XIX ст

Економічний розвиток українських земель визначався складною взаємодією різних чинників, співіснуванням феодально-кріпосницької та ринкової економіки. У першій половині XIX ст. продовжувався процес формування основних ознак ринкового господарства: капіталістичної приватної власності та вільного підприємництва в усіх сферах економіки, самостійних товаровиробників як суб'єктів економіки, фінансово-грошової системи, національних ринків і ринкової інфраструктури. Становлення ринкової економіки гальмували феодально-кріпосницькі відносини, пережитки яких залишилися і після скасування кріпосного права в 1861 р., низька товарність сільського господарства, повільне формування підприємницької верстви, збереження дворянських привілеїв, низький життєвий рівень населення та обмежений споживчий ринок.

У **Східній Україні** промисловий переворот почався в 30–40-х рр. і продовжувався до 70–80-х рр. XIX ст. Виокремлюють два етапи: 30–40 рр. XIX ст. – 1861 р. — в умовах кризи феодально-кріпосницького господарства та розвитку ринкових відносин; 60–80 рр. XIX ст. — утвердження економіки

вільної конкуренції. Промисловий розвиток визначався економічною політикою Російської імперії.

Політичні, економічні та соціальні передумови промислового перевороту. Промисловий переворот почався в умовах феодально-кріпосницької системи господарства, яка перебувала у стані кризи. Проте і після скасування в 1861 р. кріпосного права залишилися пережитки феодальних відносин, які негативно впливали на розвиток ринкової економіки.

Повільний процес первісного нагромадження капіталу. Українська буржуазія лише зароджувалась, національних капіталів практично не було. В 1832 р. серед промисловців було 28,7% українців. Купців першої гільдії не було. Українські підприємці Яхненки, Симиренки, Терещенки почали опановувати цукрову промисловість. В умовах кріпосного права ринок вільнонайманої робочої сили не склався. Найманими робітниками на купецьких мануфактурах були переважно кріпосні селяни на грошовій ренті, що становила частину їх заробітної плати.

У промисловості мануфактуризація не завершилася. Переважали домашня промисловість і кустарне виробництво в селах, ремесло у містах. У розвитку мануфактур відбувались кількісні та якісні зміни. Їх кількість (без винокурень) зросла з 200 у 1793 р. до 649 у 1830 р. (третина від загальної кількості російських мануфактур). Домінували державні та вотчинні підприємства. Кріпосні мануфактури повільно еволюціонували в капіталістичні. В 1828 р. кількість купецьких мануфактур становила 46,2%. Частка найманої праці збільшилася до 25,6% від загальної кількості робітників (переважала у харчовій промисловості). Сформувалися кадри постійних робітників. Почали використовуватися ремісничі та механічні робочі машини, закуплені у Великій Британії. Однак цей процес не набув послідовного, систематичного характеру.

Галузеву структуру виробництва характеризує поширення обробної промисловості: насамперед харчової, сукняної, металургійної, машинобудівної, та становлення кам'яновугільної.

Організація сільського господарства ґрунтувалася на кріпосній праці. Одночасно підвищувалась його товарність, розвивалась спеціалізація окремих районів, упроваджувалися посіви технічних культур, зростала майнова диференціація селянства. Земля стала об'єктом купівлі та продажу. Аграрна реформа в 1861 р. ліквідувала феодально-кріпосницькі відносини, але капіталізація сільського господарства відбувалася повільно.

Формування *внутрішнього ринку* завершилося в середині XIX ст. Однак Україна була передусім ринком збуту російської промисловості. Ринкова інфраструктура розвивалася повільно.

У суспільстві поширилась ідея «аграрності» російської економіки. Політика Романових відповідала інтересам дворянства, допомога підприємництву була незначною.

Особливості промислового перевороту в Східній Україні:

- промисловий переворот почався пізніше, ніж у Великій Британії, яка є прикладом класичної моделі промислового перевороту, але одночасно з Німеччиною;
- промисловий переворот почався в умовах феодально-кріпосницького господарства, завершився в умовах ринкової економіки;
- українська промисловість розвивалася як складова частина загальноросійської економіки. В 1880-х рр. промисловий рівень України був значно нижчим порівняно з європейськими країнами;
- промисловий переворот почався в харчовій промисловості, а в країнах Західної Європи та російських губерніях — у текстильній;
- промисловий переворот відбувався: а) класичним шляхом, коли капіталістичну мануфактуру реорганізували у фабрику; б) на основі переростання кріпосної мануфактури у капіталістичну, потім — у фабрику; в) шляхом новостворення, часто як акціонерне товариство;
- застосовувались машини англійського виробництва, власного верстатобудування не було;
- швидші темпи розвитку промисловості, ніж загалом у Росії;
- буржуазія і пролетаріат формувалися як багатонаціональні. Так, у південних регіонах 90% робітників були росіянами;
- держава активно втручалась у процес промислового підприємництва: здійснювала фінансування, казенні замовлення, політику протекціонізму.

Промисловість Західної України в історико-економічній літературі оцінюється неоднозначно. Більшість учених дотримуються точки зору, що промисловий переворот почався в останній чверті XIX ст. і, поєднавшись із розвитком монополізації промисловості, не завершився до Першої світової війни.

Чинники, що негативно впливали на промисловий розвиток Західної України:

- ремесло і мануфактура не витримували конкуренції фабрично-заводської продукції німецьких і чеських провінцій Австрії;
- нестача інвестицій та зменшення зацікавленості в розвитку промисловості. Власники землі після аграрної реформи в 1848 р., утративши дарову робочу силу, закривали підприємства, вкладали гроші (викупні платежі) здебільшого в сільське господарство;

- центральна австрійська влада вважала українські землі природним ринком сировини та збуту товарів. Галицька адміністрація не займалася вирішенням питань промислового розвитку. Банки, створені на основі іноземного капіталу, не спрямовували кошти на розвиток промисловості;

- західноукраїнська промисловість була позбавлена податкових пільг, якими користувалися підприємства західних провінцій Австрії.

Світова економічна криза 1873–1875 рр. охопила промисловість Східної та Західної України. Нова криза і депресія продовжувалися у 1880–1886 рр. Вони пришвидшили процес індустріалізації народного господарства.

4. Поширення ідей економічного лібералізму в суспільній економічній думці. Розвиток класичної політичної економії

Поширення ідей економічного лібералізму в Україні, по-перше, відбувалося в контексті розвитку буржуазно-ліберального напрямку суспільної думки в Російській імперії, по-друге, українські громадські діячі та вчені-економісти **В.Н. Каразін, Д.П. Журавський, М.А. Балу-дяньський, Т.Ф. Степанов, І.В. Вернадський, М.Х. Бунге** та інші персоніфікували ідеї вітчизняного економічного лібералізму, виступали дієвими розробниками стратегії та тактики формування національної економіки, брали активну участь у впровадженні в суспільну свідомість сучасного економічного мислення, своєю творчістю сприяли формуванню економічної культури українського суспільства.

На початку XIX ст. у Російській імперії почалося захоплення політикою економічного лібералізму. Імператор Олександр I вважав себе прихильником ідей А. Сміта, переклад книги якого «Багатство народів» на російську мову було зроблено у 1802–1806 рр. за розпорядженням міністра фінансів графа Васильєва. На основі ідей А. Сміта було розроблено програму діяльності уряду, статті з аналізом поглядів меркантилістів, фізіократів і А. Сміта друкувалися в журналах, політичну економію почали викладати в університетах Росії (1801) та України (1805), згодом — у гімназіях і ліцеях. В університетах відкривалися кафедри політичної економії та статистики (у Харківському — в 1835 р., Київському — в 1842 р.).

Видатним громадським діячем та економістом, засновником Харківського університету був Василь Назарович Каразін (1773–1842). Базуючись на ідеях фізіократів, він розробляв проекти господарського розвитку, які охоплювали рекомендації щодо ефективного приватновласницького підприємництва в усіх сферах господарства, зокрема інтенсифікації землеробства, пришвидшення розвитку промисловості та торгівлі, використання найманої праці. Для означення господарства В.

Каразін вживав поняття «домоводство», що походить від грецького і означає «закон або правила ведення домашнього господарства».

Причини відсталості економічного розвитку Російської імперії В.Н. Каразін пов'язував з недостатнім розвитком промисловості та торгівлі, зовнішніми боргами, які призводять до знецінення російських грошей. Пропонував для погашення боргів продавати державні землі приватним особам, у т.ч. селянам. Вважав, що право на існування мають тільки прибуткові підприємства, а такими, за його переконаннями, можуть бути лише приватні, пропагував розвиток підприємництва «по-європейські».

Найбільше уваги В.Н. Каразін приділяв селянському питанню, його аграрна програма охоплювала такі практичні кроки:

- обмеження поміщицького свавілля щодо селян (але не звільнення);
- скасування панщини та заміна її грошовою рентою;
- наділення селян землею у вічне користування, частину поміщицької землі обробляти найманою працею.

Найглибший аналіз дореформеної економіки України здійснив **Дмитро Журавський** (1810–1856) — видатний дослідник, економіст і статистик, учений секретар і редактор статистичного відділу Комісії для обстеження Київського навчального округу при Київському університеті. Грунтуючись на конкретних статистичних матеріалах, Д. Журавський здійснив глибокий аналіз розвитку промисловості, зовнішньої торгівлі, внутрішнього ринку, товарних відносин, на основі якого зробив висновки про необхідність якнайшвидшого впровадження підприємницької організації виробництва в Україні.

Аналізуючи стан поміщицького господарства, Д. Журавський показав його неефективність, що зумовлювалася низькою продуктивністю використання кріпацької праці, незацікавленістю кріпаків у її результатах. Проаналізувавши відповідність кількості праці кріпосних селян і найманих робітників, необхідних для виконання всіх робіт у поміщицькому господарстві на прикладі Київської губернії, він довів, що праця найманих робітників є вчетверо продуктивнішою, ніж праця підневільних кріпаків, а фактичні затрати кріпацької праці на три чверті перевищили дійсні потреби. Вчений зробив висновок про доцільність використання найманої праці, нової техніки та підприємницьких форм виробництва.

Багато уваги вчений приділяв проблемі розвитку малого і дрібного виробництва в Україні за умов кріпосницької системи господарювання. Він виявив причини низької продуктивності, занепаду й розорення малих поміщицьких і дрібних селянських господарств. На його думку, одночасно мають бути й малі, й великі господарства, але за конкретних умов України

дрібна і мала власність повинні мати пріоритет і фінансову підтримку держави. Основну причину відсталості промисловості в Україні Д. Журавський вбачав у нерозвиненості внутрішнього ринку через зубожіння населення і зниження його купівельної спроможності, панування кріпосницької системи, а також відсутності шляхів сполучення.

На створення умов для розвитку дрібних селянських господарств був спрямований проект аграрної реформи Д. Журавського. Його суть полягала в негайному звільненні селян від кріпацької залежності, наданні їм половини земель, на яких вони господарювали раніше, без викупу, рішучому і повному відокремленні селянських господарств від поміщицьких, створенні умов для їх самостійного розвитку.

Політична економія в Україні розвивалася під впливом ідей західноєвропейських шкіл (класичної, марксизму, історичної школи), зумовлювалася проблемами національної соціально-економічної еволюції. Економічна наука розвивалась на університетських кафедрах у Києві, Харкові та Одесі. В наукових працях та лекційних курсах українські професори визначали предмет науки, досліджували економічні категорії, показували значення теорії для пояснення і визначення напрямів розвитку народного господарства. Українські теоретики зазначали, що політична економія сприяє правильному й глибокому розумінню суспільних явищ і практичному вирішенню соціально-економічних проблем. Вони доводили необхідність і прогресивність ринкового господарювання, реакційність феодальних господарських форм.

Поширенню ідей економічного лібералізму в Україні сприяли М. Балудянський, німецькі вчені-економісти, професори Харківського університету Йосиф Матвійович Ланг та Людвіг Кондратович Якоб.

Важливе значення в історії розвитку класичної політичної економії в Україні має М. Балудянський (1769–1847), уродженець Закарпаття, видатний вчений і громадський діяч, який освіту отримав у Відні, з 1803 р. працював у Петербурзі. Конспекти лекцій і публікації М. Балудянського («Про національне багатство. Теорія Адама Сміта») дістали назву «Економічної системи» — вчення про державне господарство і економічну політику. ***Основні положення системи наступні.***

- Державне господарство ґрунтується на поєднанні трьох систем: перша виражає багатство народів у грошах, друга — у неробочих продуктах землі, третя — у міновій вартості всіх виробів. Вчений проаналізував економічні системи, обґрунтовані меркантилістами та фізіократами, зробив висновок про істинність вчення А. Сміта, творчо виклав його основні засади.

- Факторами зростання національного багатства є праця, капітал і земля.
- Джерелами багатства є праця, що виробляє, та обмін, який розподіляє вироблене між верствами суспільства. Праця поділяється на «результативну» та «нерезультативну». Результативною є будь-яка праця в матеріальному виробництві. Диференціацію заробітної плати пояснював талантом, майстерністю і професіоналізмом. Вчений зробив висновок, що за умов зростання народного багатства плата за працю підвищується, а в умовах кризи знижується.
- Капітал поділяється на «прибутковий» та «безплідний». Нагромадження капіталу є умовою зростання виробництва. Дохід нації, прибутковий капітал і багатство нагромаджуються, коли більше виробляється, ніж споживається. За умови зростання народного господарства прибуток на капітал зменшується і навпаки;
- Багатство розподіляється між трьома продуктивними класами, а потім відбувається обмін товарами. Гроші не є державним багатством. Їх кількість в обігу повинна визначатися державою залежно від стану економіки. Що стосується паперових грошей, то їх кількість не повинна перевищувати суми золотих і срібних грошей, які є в обігу.

М. Балудянський брав активну участь у розробці багатьох програм та проєктів, зокрема фінансової програми, відомої як програма М. Сперанського. Існує думка, що саме М. Балудянський розробив перший варіант реформ у сфері грошового обігу, кредиту та бюджету, а Сперанський лише дещо переробив записку Балудянського, і що фінансовий проєкт слід було б називати «Фінансовим проєктом Балудянського-Сперанського».

Й.М. Ланг — перший викладач політичної економії Харківського університету, писав, що її завданням є вивчення вільної гри різних інтересів господарських класів суспільства. Для досягнення народного добробуту необхідний державний механізм, що обмежує і управляє приватними інтересами, забезпечує їх рівновагу. Вчений використовував арифметичні та алгебраїчні формули для пояснення економічного розвитку. Його можна вважати попередником математичного напрямку в політичній економії.

Л.К. Якоб викладав політичну економію в Харківському університеті впродовж 1807–1816 рр., використовуючи праці А. Сміта та Ж.-Б. Сея. Він розрізняв три галузі економічних наук: політичну економію як науку про народне господарство, фінансове право або науку про державний механізм і поліцейське право, яке вивчає економічне законодавство. Отримав премію

російського Вільного економічного товариства за обґрунтування підвищення продуктивності сільського господарства шляхом звільнення селян без землі та використання найманої робочої сили.

Засновником політичної економії в Україні та харківської школи вважають Тихона Степанова (1795–1847), випускника і професора Харківського університету (1832–1845). У своїх наукових працях і лекційному курсі «Записки про політичну економію» (складається з двох частин «Головні засади політичної економії» та «Ідеї політичної економії»). Т. Степанов розглядав основні положення класичної політичної економії, використовував їх для аналізу господарських процесів у російській економіці, зокрема критики кріпосницької системи. Вчений досліджував питання предмета економічної теорії, суті та джерел багатства, проблем праці, економічної природи капіталу, вартості, а також доходів — заробітної плати, прибутку, ренти і процента, національного доходу і кредиту та ін.

економічного розвитку він пов'язував з просвітою та прогресом науки.

Представником класичної політичної економії був професор Київського, Московського та Петербурзького університетів Іван Вернадський (1821–1884) — економіст, демограф, статистик. Основними темами його досліджень були питання аграрного реформування і кредитування сільського господарства, створення ефективного капіталу. У працях «Нарис теорії потреб», «Предмет політичної економії», «Курс політичної економії», «Перспектив політичної економії» та ін. український учений розкривав предмет економічної теорії, суть і механізм дії об'єктивних економічних законів, роль праці у створенні суспільного багатства та зміну її форм.

Завдання політичної економії І. Вернадський визначав у дослідженні природи і механізму дії економічних законів, які він трактував природними, універсальними, вічними та незмінними; які не підвладні сваволі влади. Об'єктивну дію економічних законів пов'язував виключно з товарним виробництвом, а доринкове господарство взагалі не вважав об'єктом дослідження економічної науки. За його переконанням, *політична економія* є наукою не про матеріальне багатство взагалі, а переважно — *теорією праці, або теорією цінності*. Під господарством розумів систему економічної діяльності, рушієм якої є конкуренція. В історії економічної думки вчений виокремлював два етапи: до А. Сміта та після А. Сміта. І. Вернадський проповідував доктрину економічного лібералізму. Вважав, що будь-яке втручання держави в приватну ініціативу суперечать об'єктивній дії економічних законів.

Засновником київської школи політичної економії був видатний учений і державний діяч, випускник, професор і ректор Київського

університету **Микола Бунге** (1823–1895). У працях «Про місце політичної економії в системі народної освіти», «Гармонія господарських відносин», «Основи політичної економії» вчений дотримувався економічного лібералізму А. Сміта, Т. Мальтуса та особливо Дж.С. Мілля, хоча його погляди характеризують еkleктичність, поєднання висновків різних економістів. *Дослідження М. Бунге ґрунтувалися на таких ідеях:*

- процес розвитку капіталізму є природний і об'єктивно зумовлений змінами в суспільному виробництві, забезпечує вільний розвиток приватної ініціативи та вільну конкуренцію. Гармонія соціальних відносин можлива лише за умови, що суспільний устрій ґрунтується на природних законах конкуренції, які створюють умови для доцільного та ефективного економічного розвитку. Будь-які інші форми організації господарської діяльності є неприродними, не сприяють суспільній еволюції. Велике капіталістичне виробництво позбавляє людство від примітивного патріархального устрою і породжує нові прогресивні форми організації виробництва — акціонерні компанії;

- вільне підприємництво і вільна торгівля найповніше відповідають економічним інтересам як окремої особи, так і всього суспільства. Протекціонізм як метод впливу на економічне життя позбавляє виробників стимулів суперництва та постійного саморозвитку, стримує здешевлення продукції та розвиток технічного прогресу. Природний порядок речей встановлює тільки режим фритредерства;

- політична економія є наукою про суспільні сторони господарських явищ і законів, яким ці явища підпорядковані. Характерною є еволюція поглядів вченого щодо вартості, або цінності. Спочатку він розглядав вартість, спираючись на висновки Т. Мальтуса, як властивість засобів, які людина не може придбати безоплатно. Величину цінності визначав співвідношенням попиту та пропозиції, які залежать від корисності, праці та матеріальних витрат. Пізніше трактував цінність благ з позицій теорії «трьох факторів» Ж.-Б. Сея. В останніх працях став на позиції австрійської школи: цінність благ визначав суб'єктивною оцінкою їх корисності. М. Бунге вважають основоположником так званої *київської економічної школи* — суб'єктивно-психологічного напрямку в політичній економії.

До питань економічного розвитку України зверталися представники українського громадського руху. Громади були організаційною формою національного руху в Україні, існували в в 60–70х рр. ХІХ ст. у Києві,

Харкові, Чернігові, Полтаві та інших містах України. Громади об'єднали передових українських ліберальних інтелігентів, яких в офіційних документах називали *українофілами*. Громадівський рух був національним підґрунтям, на якому розвивалася демократична суспільно-економічна думка.

Видатним представником громадівського руху був **Михайло Драгоманов** (1841–1895) — історик, етнограф, письменник, публіцист, фольклорист, літературний критик, філософ і економіст.

Економічні погляди М. Драгоманова зосереджувалися, по-перше, на критиці ринкових відносин, їх негативних ознак — економічних кризах, безробітті, надмірній диференціації населення за рівнем доходу і власністю, доведенні антинародного змісту реформи 1861 р., по-друге, на обґрунтуванні необхідності радикальних змін: знищення приватної власності та встановлення соціалістичного суспільства. Соціалізм («громадство») він трактував як таку організацію господарства, коли промислові засоби виробництва та результати праці належатимуть робітничим громадам, а земля і продукт праці в сільському господарстві — сільським громадам. Будучи соціалістом за переконанням, М. Драгоманов водночас був переконаним опонентом марксистської теорії класової боротьби, насильницької соціалістичної революції і диктатури пролетаріату. Досягнення соціалізму, як процесу тривалого та еволюційного, він відкладав на далеку перспективу. Пропонував конкретні заходи, спрямовані на покращення умов праці робітників, підвищення заробітної плати, поширення освіти.

Серед українських економістів чільне місце займає **Сергій Подолинський** (1850–1891), автор космогенно-енергетичної теорії розвитку економіки та фундатор наукової школи фізичної економії. У книзі «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880) він простежив взаємозв'язок природних, біологічних, економічних і суспільних процесів з космопланетарними. Джерелом вартості є не лише земля і праця, а сонячна енергія, що акумулюється на Землі завдяки людській праці. Праця — це діяльність, пов'язана з регулюванням потоків енергії. Тому трудова теорія вартості має бути доповнена енергетичним балансом. Прогрес суспільства вчений пов'язує із збільшенням енергетичного бюджету кожної людини і людства загалом, із збереженням і нагромадженням енергії, що відбувається завдяки усвідомленій, творчій праці людини.

Вклад українського дослідника в економічну думку оцінюється як розроблення нової парадигми цивілізаційного розвитку, методологічно-теоретичної бази проектування сталого розвитку.

Володимир Навроцький (1847–1882) — талановитий публіцист, етнограф, статистик та економіст, перший у Галичині дослідник ринкових

економічних відносин. Він був добре обізнаний з теоріями західних економістів, у тому числі з марксистським ученням, застосовував його категорії для аналізу різних аспектів соціально-економічного розвитку краю.

Галицький дослідник простежив процес концентрації великої земельної власності земельними магнатами і роздроблення селянської власності на землю, майнової диференціації в галицькому селі та роль у ній ринкових відносин. В. Навроцький засуджував монополію шляхти на виробництво та продаж алкогольних напоїв, викривав колонізаторський характер австрійської податкової системи, оскільки податковий тягар лягав переважно на селян.